

JØDISK LIV I MIDDEL- ALDEREN

Dette foredraget holdt historiker og undervisningsleder Vidar Alne Paulsen ved Jødisk Museum i Oslo som temadag 6. mai om jødisk liv i middelalderen. Temaet er svært omfattende, og artikkelen er derfor avgrenset til noen få områder – demografi, økonomi og teologi.

Tekst: Vidar Alne Paulsen

Illustrasjoner: Wikipedia

DE TIDLIGSTE JØDISKE BOSETNINGENE

Det første spørsmålet vi skal se på er hvordan Europa fikk sin jødiske befolkning. Hva brakte jødene til kontinentet, og når kom de hit?

De europeiske jødernes historie går flere tusen år tilbake. I Sør-Europa – Italia, Frankrike, Hellas og Spania – fantes det en jødisk bosetning allerede i antikken. Da romerne la under seg landene rundt Middelhavet, trygget sjøfarten og etablerte den romerske fred, *Pax Romana*, førte dette til en stor grad av mobilitet over hele riket. Driftig folk av alle bakgrunner dro dit mulighetene åpenbarte seg. Det var rikelig med «pull-faktorer» som trakk jøder fra Midtøsten til Europa.

Men det fantes også «push-faktorer». Romernes okkupasjon av Jerusalem og ødeleggelsen av Tempelet i år 70, førte til en storstilt jødisk emigrasjon og er en av de viktigste årsakene til etableringen av den jødiske diasporaen. Et annet opprør 60 år senere – *Bar-Kokhba-opprøret* – førte til en ny emigrasjon fra Judea.

JØDENE I ITALIA

En times kjøretur fra dagens Roma ligger *Ostia Antica*, det gamle antikke Romas havneby. Etter Romerrikets fall ble byen gradvis forlatt og etterhvert fullstendig dekket av mudder og slam, men Ostia huser noen fantastiske skatter.

Blant annet finner vi der Europas eldste synagogeruin. Italia har den dag i dag et av verdens eldste jødiske samfunn, *italkim*. Det har vært en

kontinuerlig jødisk bosetning i landet i over 2000 år – dette er eksepsjonelt i europeisk sammenheng. Den lange tilstedeværelsen gav Italias jøder mange bein å stå på. Noen yrker – håndverk, handel og legekunst – mistet aldri sin popularitet hos *italkim*. Det fantes også jøder som drev med landbruk, men de utgjorde ingen stor gruppe.

Dukket det opp ny teknologi, var ikke italienske jøder redde for å kaste seg over mulighetene slike nyvinninger førte med seg. Det gikk for eksempel ikke mange år etter boktrykkerkunsten hadde blitt oppfunnet, før det hadde blitt etablerte egne jødiske trykkerier i landet. Venezia ble viden kjent som viktigste senter for trykking av hebraiske bøker, en posisjon byen beholdt frem til 1700-tallet.

Det italienske-jødiske samfunnet produserte også en rekke diktere og lærde. Her vil jeg trekke frem Immanuel Romano (1261-1328) – tenker og poet. Immanuel snakket italiensk, hebraisk, arabisk og latin. Han interesserte seg for matematikk, astronomi, legevitsenskap og teologi. Men det var som poet han virkelig blomstret. Immanuel var den første som skrev sonetter på hebraisk. I hans samling med hebraiske dikt, *Mehaberot*, finnes et visjonsdikt kalt *Ha-Tofet ve-ha-Eden* (Helvete og paradiset). Diktet er tilsynelatende inspirert av Dantes *Gudommelige komedie*. Diktets hovedperson, en eldre mann på 60 år, bekymrer seg for hvilken skjebne han vil gå i møte etter døden. For å stilne hans bekymringer kommer hans nylig avdøde venn Daniel til ham. Daniel leder den eldre mannen gjennom

Synagogeruin i Ostia

helvete og fører ham helt frem til paradiset blomstrende enger.

I middelalderen var Italia delt opp i en rekke stater – Venezia, Genova, Firenze, Pisa osv. Denne politiske fragmenteringen er også en viktig forklaring på hvorfor det har lyktes å bevare et jødisk liv i landet. For utvisninger av jøder – som vi skal høre mer om senere – var heller ikke ukjent i Italia. Men ble man utvist fra et område, fantes det ofte muligheter i et annet.

- Italia har hatt kontinuerlig jødisk bosetning i over 2000 år – dette er eksepsjonelt i europeisk sammenheng

I tidlig middelalder var det sør i Italia man fant den største jødiske befolkningen, men i løpet av perioden forflyttet flere og flere jøder seg til den nordlige del av halvøya. I Nord-Italia fikk de selskap av trossfeller fra andre europeiske ►

land. Den dynamiske og voksende økonomien i de nordlige byer krevde tilgang på kapital. Her kom jødene til å spille en viktig rolle.

Hvorfor ble pengeutlån en jødisk spesialitet?

Den katolske kirke åpnet opp for en type forretningsdrift som i løpet av 1100- og 1200-tallet kom til å bli en eksklusiv jødisk næringsvei: pengeutlån mot renter. Dette er en aktivitet som har gitt opphav til fordommer som henger ved den dag i dag: «*Jøder er flinke med penger*» eller mindre sjenerøst: «*Jøder er glad i penger*».

Det var kristen teologi selv som la grunnlag for jødisk pengeutlån. Den katolske kirkes forbud mot å gi lån mot renter stammer fra 5. *Mosebok* hvor det står: «*Av utlendingen kan du ta rente, men av din bror må du ikke ta rente*». Både kristne og jøder forstod forbudet slik at det var lov til å gi lån på tvers av trossgrenser. Det vil si: Jøder kunne låne til kristne.

FRANKRIKE, ENGLAND OG TYSKLAND

Konger og fyrster i Frankrike, England og Tyskland inviterte jøder til sine riker for å stimulere økonomien gjennom handel og pengeutlån. Slik ble det etablert jødiske samfunn i disse landene – dette er opphavet til de askenasiske jødene (*Askenas* er det hebraiske ordet for Tyskland).

England

Englands første jøder kom til landet sammen med Wilhelm erobreren og normannerne etter 1066 og etablerte seg etter hvert i 28 engelske byer. Det første engelsk-jødiske samfunnet eksisterte bare i 200

Mikven i Speyer ble konstruert i 1128.

år, men er til gjengjeld det best dokumenterte jødiske samfunnet fra middelalderen.

Tyskland

Situasjonen i Tyskland minner om Italia. Tyskland var et lappeteppe av kongeriker, bystater og bispestater – med en keiser på toppen. Keiseren fikk utover middelalderen fikk mindre og mindre makt. Den politiske fragmentering bevarte et jødisk liv i området gjennom hele middelalderen og frem til moderne tid – til tross for perioder med forfølgelser og massakre i en rekke tyske byer.

Fra nettopp Tyskland, nærmere bestemt byen Speyer ved Rhinen, har vi bevart en invitasjon fra den lokale biskopen til jødene i nabobyen om å bosette seg i hans by. Biskopen sier rett ut at han ønsker jøder til byen for å øke dens ære og vekst. Han lovet de som ville slå seg ned i byen å bygge en beskyttende mur rundt deres

kvartal. De skulle få kristne tjenere og ansatte, eie hedenske slaver, handle hvor de selv ønsket, og deres leder, kalt *archisynagogus*, skulle ha rett til å løse disputer innad i det jødiske miljøet, og megle i disputer mellom jøder og kristne.

Betingelser av denne typen var helt nødvendige for etableringen av jødisk liv. Lederne for de jødiske samfunnene over hele Europa tok seg selv av opprettelsen av synagoger og skoler, rituelle bad og sørget for tilgang på rituelt slaktet kjøtt. Speyers biskop levde også opp til sine løfter om beskyttelse 12 år senere – 1096 – da de første korsfarerne ankom byen. Korsfarerne drepte 10 av byens jødiske befolkning, men biskopens soldater lyktes i å forsvare den resterende jødiske befolkningen. Speyer var dog et unntak. Jøder i andre tyske byer ble utsatt for oppfattende overgrep og massakre. Korsfarerne drepte over 5000 tyske jøder på sin reise mot Det hellige land.

Dette var den mørke baksiden ved den fragmenterte politiske virkeligheten i Tyskland. Det fantes ingen sentral autoritet som kunne hindre volden å spre seg over et større område.

Frankrike

Situasjonen på andre siden av Rhinen, i Frankrike, var en helt annen under det første korstoget. Til tross for en rekke jødiske bosetninger og det faktum at en stor del av korsfarerne var franske, forteller de jødiske kronikere kun om ett angrep på jødene i landet. Dette fant sted i byen Rouen. Den franske kongen hadde kontroll over sitt territorium. Men denne sterke kongelige kontroll, og muligheten til å gi en ordre som så ble gjennomført, kunne få alvorlige konsekvenser hvis kongen bestemte seg for å vende seg mot sin jødiske minoritet.

Nord-Frankrike var det viktigste området for de franske jødene – demografisk, kulturelt og økonomisk. Men det fantes også et lite jødisk samfunn sør i landet med røtter tilbake til antikken. Dessverre vet vi lite om disse jødene, men vi at dette miljøet produserte en rekke lærde menn.

Den spansk-jødiske oppdagelsesreisende, Benjamin av Tudela, reiste på midten av 1100-tallet på en ferd som brakte ham fra Spania helt til India. På turen dro han også gjennom Sør-Frankrike. Her forteller han om et særlig høyt nivå av Torah-studier. Fra andre kilder vet vi at jødisk mystisisme ble studert i regionen. Her faller det naturlig å trekke frem boka *Sefer bahir*, et verk forfattet sent på 1100-tallet

Rashi, fransk trykk fra 1539.

eller tidlig på 1200-tallet. Her diskuteres blant annet forfatteren reinkarnasjon innen jødedommen.

Den største tenker fra fransk middelalder ble imidlertid født i nord, i byen Troyes. Hans navn var Rabbi Solomon ben Isaac, bedre kjent under akronymet *Rashi*. Rashi skrev kommentarer til både Torah og til Talmud. Kommentarene har vært formative i studiet av disse verkene frem til våre dager. Han opprettet en skole som ble et senter for studier av jødisk lov, og hadde nær kontakt med læresteder i Tyskland.

Kontakten mellom jødiske samfunn var ikke bare gunstig for lærdomsutveksling, men også en forutsetning for rollen jødene spilte som handelsmenn. Handel hadde fra tidlig av vært en betydelig næringsvei også for de franske jødene. Men etterhvert ble pengeutlån viktigere også i dette landet.

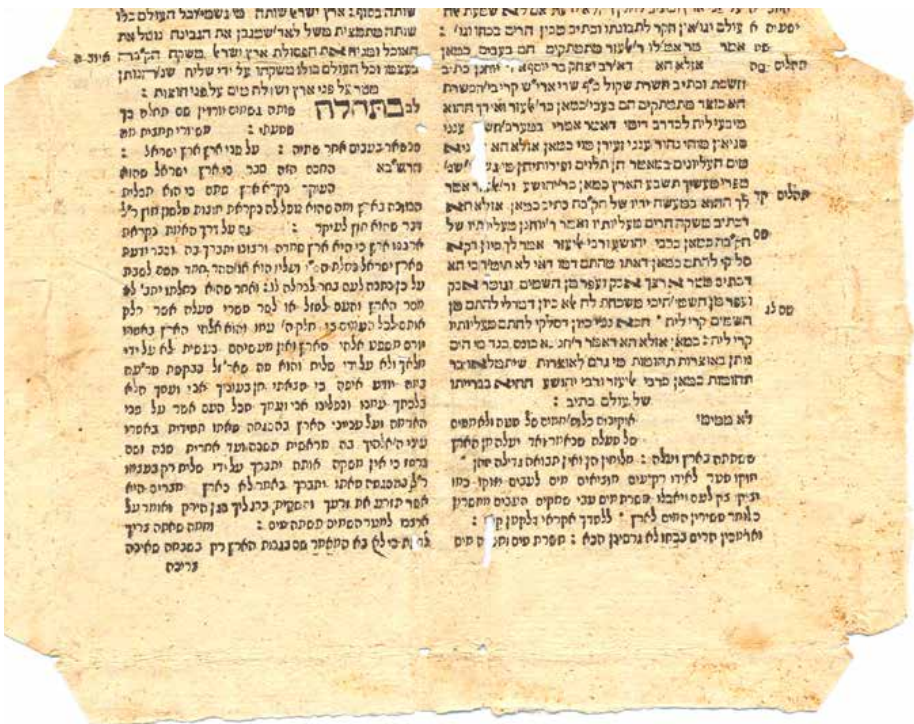

- I Paris ble Talmud stilt for retten og dømt i 1242

Som jeg var inne på tidligere, tillot den katolske kirke jøder å drive med pengeutlån mot rente. Men den katolske kirke var (og er) en stor organisasjon – fra paven på toppen til den lokale sogneprest på bunnen. Det var ikke alle som forsto hvorfor det var lov for jøder å drive med pengeutlån, men ikke kristne. Var ikke pengeutlån mot rente i seg selv en synd – uansett hvem som ga lånene?

På samme tid som det blir rettet kritikk mot denne praksisen, dukket de første ritualmordanklagene opp – påstander om at jøder myrdet kristne barn i forbindelse med sine religiøse ritualer. I 1171 blir 30 jøder anklaget og henrettet for drapet på et kristent barn i den nord-franske byen Blois – dette var kun basert på et rykte. Det fantes ikke engang et lik eller andre indikasjoner på at noen faktisk hadde blitt drept.

Når man hører om denne typen fiendtlighet fra den kristne befolkningen, kan man undre seg over hvorfor det i det hele tatt fantes jøder i katolske områder. For jødene var et unntak. De var den eneste tolererte religiøse minoriteten i det katolske Europa. Hedninger som slo seg ned i kristne land, eller som på grunn av erobringer havnet under kristent herredømme måtte la seg døpe eller forlate landet. Muslimer i kristne land ble for eller senere tvunget til å konvertere til kristendom eller bli forvist. ►

Tidlig Talmud-trykk. Rashis kommentarer ses nederst til høyre.

AUGUSTIN

Det at man i det hele tatt åpnet for jødisk tilstedeværelse i den katolske midte, skyldtes i stor grad teologen Augustin av Hippo. I sitt store opus, *Gudsstaten*, setter han den gudsentriske jødiske historien som motstykke til den polyteistiske gresk-romersk historie. I hans verk er det jødene som kommer best ut av den sammenligningen. Jødene hadde riktignok avvist Jesus og forårsaket hans død, men de hadde i det minste anerkjent den ene og sanne gud.

Augustin mente av den grunn at jøder skulle leve en beskyttet tilværelse innen det kristne samfunn. Han viste til et vers i Bibelen for å begrunne dette: «Slå dem ikke i hjel, for at mitt folk ikke skal glemme det! Bruk din makt og la dem flakke omkring, og styrt dem ned, Herre, du vårt skjold!» (Salmenes bok, 59:12).

Gud ønsket, i følge Augustin, at jødene skulle spares slik at de kunne vitne om den kristne sannhet. Vitne

gjorde de på to måter: Ved å insistere på at Jesaja, Jeremia og de andre profetene talte Guds ord, fungerte jødene som sannhetsvitner for den kristne lære. Jødene hadde riktignok ikke fullt ut forstått profetenes budskap – at det barnet Jesaja spadskulle bli født av en jomfru allerede var født, altså Jesus – men ved å insistere på den jødiske bibelen *Tanakh* var guddommelig inspirert, fikk de kristne et mektig retorisk våpen i forsøket på å bringe sannhet til den hedenske verden.

Den andre rasjonaliseringen for å tillate jøder å bo blant de kristne, var betraktelig mer negativ. Jødene hadde i følge Augustin syndet voldsomt ved å ikke anerkjenne Jesus – og ved å ha bidratt til hans død. De ble av den grunn straffet av Gud. Han tok fra dem deres land og spredte dem til alle verdens hjørner. Slik skulle jødene leve, som en advarsel om hvilken skjebne som ventet den som *ikke* mottok Jesu lære.

EN NY TEOLOGISK TRUSSEL

Det augustinske synet på jødene grunn frem til 1100-tallet. Men samtidig med at flere jøder etablerte seg i Nord-Europa – og forfølgelsen av kjettere ble intensivert – begynte en rekke teologer å tenke annerledes rundt jødene sin posisjon. Og de var ikke alle enige med Augustin om at jødene skulle tolereres. Den engelske teologen Alexander av Hales mente at jøder *ikke* kunne leve blant kristne. Han stilte spørsmålet: «*Hvordan kan man forfølge hedninger i det hellige land samtidig som man tillater de som myrdet og korsfestet Jesus å bo blant oss?*». Alexander påstod at jøder begikk blasfemi mot Gud. Av den grunn skulle de forvises fra det kristne samfunn.

Han trakk også frem *Talmud*, den muntlige lære, som begynte å bli kjent blant kristne teologer på denne tiden. Verket inneholdt i følge Alexander krenkende og anti-kristelige passasjer. Dette var han ikke alene om å mene.

I 1236 dukket Nicholas Donin opp ved pavens hoff. Donin hadde konverterte fra jødene skattlagt kristendommen og kjente godt til de jødiske skrifterne. Hans hensikt med

besøket var å gjøre paven kjent med Talmud og få verket forbudt i kristent område. I følge Donin inneholdt Talmud blasfemiske uttalelser mot Jesus og Maria. Paven sendte brev til biskopen i Paris og lederne for de to dominerende munkeordenene i byen, dominikanerne og fransiskanerne. De tre institusjonene fikk beskjed om å undersøke Talmud. Det endte med at Talmud ble stilt for retten og dømt i 1242. 24 fulle vogner med rundt 10 000 hebraiske manuskripter ble brent.

På dette tidspunktet hadde kirken allerede forbudt kristne å bo eller arbeide i jødiske eller muslimske hjem. Muslimer og jøder hadde også fått påbud om å ha på seg klesplagg som viste deres religiøse tilhørighet.

Utvisingene i England og Frankrike
Men det var ikke bare kirken som la innskrenkninger på jødisk liv. Også verdslige myndigheter gjorde livet vanskeligere. Til en viss grad var de påvirket av den katolske kirkes offensiv, men også drevet av økonomiske interesser.

I 1182 utviser den franske kongen jødene fra deler av Frankrike. I forkant av utvisningen konfiskeres jødene gods og det blir krevd løsepenger for å gi det tilbake. Utvisningsordren ble riktignok omgjort 16 år senere, men praksisen med å konfiskere gods og kreve løsepenger fortsatte kongene med.

Kongen i Frankrike og kongen i England var jødene beskyttere, men det var ikke altruisme som drev dem. De så på den jødiske befolkningen som en inntektskilde. Utover på 1200-tallet ble jødene skattlagt tyngre og tyngre. For så å kunne betale kongen, ble de nødt til å kreve

inn renter og lån fra sine skyldnere. Dette drev igjen opp den anti-jødiske stemningen i befolkningen. Jødene befant seg helt ufrivillig i en ond sirkel.

Et økt press fra geistlige, anti-jødiske holdninger i befolkningen og en synkende økonomisk nytteverdi for kongene, var utslagsgivende for utvisningen av jødene fra England i 1290 og fra Frankrike i 1306.

SPANIA – MISJONERING OG DET SEFARDISKE EKSIL

Men utvisninger var ikke den eneste, eller for den saks skyld, den foretrukne fremgangsmåten i kirkens øyne. Augustins håp om at jødene skulle innse sin villfarelse og til slutt konvertere til kristendommen, ble ikke oppgitt. Tvert imot, den katolske kirke satte i gang en rekke misjonsfremstøt på 1200- og 1300-tallet.

Her kom Spania til å bli en viktig slagplass. Den iberiske halvøya hadde Europas største jødiske befolkningen. I jødisk tradisjon fikk dette området navnet *Sefarad* og jødene med opphav derfra kalt sefardiske jøder. De sefardiske jødene hadde i løp av middelalderen en uovertruffen kulturell produksjon. Det var her hebraisk første gang ble brukt i verdslig diktning. Det var her man begynte å gjøre filologiske studier av Bibelen. Det ble forfattet viktige verk innen filosofi og mystisisme. Perioden fra 900-tallet og frem til midten av 1100-tallet kalles ofte den arabisk-jødiske gullalder.

Spanias jøder ble ikke underlagt de samme begrensninger på hvilke yrker de kunne inneha som i landene i nord. De kunne være ▶

handelsmenn, håndverkere, bønder, leger, diplomater og til og med embetsmenn. Mellom romernes ødeleggelse av det jødiske rikets og den moderne statens Israels opprettelse, kjenner man bare til to jødiske hærførere. Begge stammer fra spansk historie. Den best kjente av dem, dikteren og politikeren Samuel ibn Naghrillah, ble visir hos den muslimske herskeren i Granada. Han tok tittelen prins, *nagid*, og ledet muslimske styrker i kamp. Dette skjedde til tross for at Umar-avtalen – som regulerer forholdet mellom muslimer og *dhimmi*, dvs. ikke-muslimer – forbød dhimmi å inneha embeter som gav dem makt over muslimer.

Men det var ikke bare i muslimsk område jøder kunne få en plass i hoffet. Under den kristne kongen Pedro I på midten av 1300-tallet, ble Samuel he-Levi utnevnt til kammerherre og skattmester. Synagogen som i dag huser Toledos jødiske museum ble bygget av ham.

Så lenge maktkampen mellom de kristne og muslimske statene var nokså jevnbyrdig, var jødene begge siders foretrukne minoritet. En muslimsk hersker betrodde heller sine jødiske undersåtter med posisjoner og oppdrag fremfor å knytte til seg en kristen undersått – i sistnevnte tilfelle rådde det større usikkerhet om hvor lojaliteten egentlig lå.

Men idet en av de to krigende partene begynte å få et overtak, kunne situasjonen for jødene fort snu. Etter en rekke vellykkede kristne hærtog på 1100-tallet, hentet de muslimske herskerne inn hjelp fra Nord-Afrika. De nordafrikanske erobrerne hadde med seg en mindre tolerant tolkning

av islam, og forlangte at jødene enten måtte konvertere eller utvandre. En rekke jødiske familier flyttet da til Nord-Afrika, praktiserte sin religion i det skjulte eller dro nordover til områder hvor de kristne herskerne tilbød gode kår. Hertug Raymond IV av Barcelona gav jødene som ville slå seg ned i en av hans byer egne nabolag og gratis bosted.

Som kjent er det de kristne som til slutt vinner kontroll på den iberiske halvøya. Den militære offensiven følges av en åndelig offensiv. Etter seire og erobringer flyttes fokuset: Nå er det en kamp om sjelene som gjenstår.

I første omgang skulle jøder vinnes til den kristne tro gjennom argumenter. Det ble arrangert en debatt i Barcelona i juli 1263 mellom konvertitten Pablo Christiani, utdannet i rabbinsk tradisjon, og den jødiske filosofen og rabbineren Moses ben Nachman. Debatten varte i fem dager og ble aldri formelt avsluttet. Det er bevart en kristen og en jødisk beretning om denne debatten. Ikke uventet forteller den kristne versjonen at det endte med kristen seier, mens i den jødiske beretningen – skrevet av Nachman selv – fortelles det at Nachman var i stykker alle motstanderens argumenter.

JØDISK POLEMIKK MOT KRISTEN MISJONERING

Jødiske samfunn i Spania og andre deler av Europa hadde lite å stille opp med når de ble pålagt vilkårlige skatter, når det ble innførte lover som la begrensninger på hvilke yrker de kunne inneha, eller lover som påla dem bære egne drakter med gult merke og særskilte hatter. Men i situasjoner som debatten ovenfor –

hvor argument skulle møte argument – hadde jødene et rikt arsenal med argumenter. Det ble forfattet en rekke polemiske verk for å imøtegå den kristne misjonsoffensiven.

I både debatter og i polemiske verk hevdet kristne at en rett lesning av *Tanakh*, vitnet i seg selv om kristendommens sannhet. Mot dette svarte jødiske lærde at kristne tok sitater ut av sin rette kontekst og leste Bibelen symbolsk der meningen var bokstavelig. Jødene var også fullt klar over at deres kristne motparter leste Tanakh i latinsk oversettelse, og kritisert stadig unøyaktigheter i denne oversettelsen.

I tilfeller hvor kristne tok filosofien til inntekt for eget syn, og hevdet at kristendommen rasjonelt kunne bevises å være sann, svarte jødene med kritikk av inkarnasjonslæren og treenighetslæren. Ingen av disse to doktrinene kunne forsvares rasjonelt, mente de jødiske polemikerne.

Det tredje argumentet rettet mot jødene var det mest foruroligende: Tydet ikke de kristne dominante posisjon og jødene tilsvarende svake posisjon på at kristendommen var den rette religion? Til dette svarte jødene at de opp gjennom historien hadde møtt mange store og mektige imperier, babylonere, persere, grekere og romere. Disse imperiene eksisterte ikke lengre, men det gjorde det jødiske folk.

DEN SEFARDISKE FORVISNING

Det var dessverre ikke bare gjennom argumentasjon de kristne prøvde å vinne over den jødiske befolkningen. Under Svartedaudens herjinger på midten av 1300-tallet gikk det rykter om at det var jøder som hadde

- I 1264 åpnet grev Boleslav V av Polen for jødisk innvandring til landet

forårsaket pesten gjennom å forgifte brønnene. I 1391 fant det sted en massakre i Sevilias jødiske bydel. Massakrene spredte seg over store deler av landet. Mange ble drept eller tvangskonvertert. De som i all hemmelighet beholdt sin jødiske tro etter tvangskonverteringen – for eksempel samlet seg til et måltid på fredagen og unngikk svinekjøtt – ble senere et offer for inkvisisjonen.

Et avgjørende argument for å utvise jødene fra Spania, var at kjetteri ikke ville forsvinne fra landet så lenge jødene bodde i landet.

I 1492, samme år som Spanias siste muslimske kongerike falt, ble 150 000 jøder nødt til å forlate landet. En stor del dro til Portugal hvor de kun fikk være i fem år, før de også der fikk valget mellom utvisning eller konvertering. Andre dro til Nord-Afrika, Det ottomanske riket og Italia.

Viktige forklaringer på det jødiske bosetningsmønsteret i middelalderens Europa finner vi dermed både i ideologi og økonomi. Her i Norge er vi godt kjent med vikingtiden – fra 750 til 1066. Dette var en periode hvor skandinaver gjorde hav og elever i Europa utrygge – ingen god tid å være handelsmann.

Da vikingferdene tok slutt på midten av 1000-tallet, kunne imidlertid handel gjenopptas. Da var det også et behov for den kompetansen og de handelsnettverkene jødene besatte.

Mottakelsen av jødene i Polen. Oljemaleri av Jan Matejko, 1889.

Etableringen av jødiske bosetninger i Vest-Europas førte til et ønsket resultat. Handelen vokste, nye byer spratt opp og det ble etablert et handelsborgerskap.

Flere land i Europa trengte jødisk kompetanse og åpnet armene for de utviste jødene. Her vil jeg trekke frem Polen og Litauen. Dette var land som ikke i samme grad hadde blitt preget av korstogsideologien i vest. Tvert imot, de hadde selv blitt utsatt for angrep fra korsfarne. Og ikke bare fra dem. Mongolenes herjinger på 1200-tallet hadde også forårsaket store ødeleggelser. Polen trengte dyktige håndverkere og handelsmenn. I 1264 utstedte grev Boleslav V av Polen det såkalte Kalish-statuttet som skulle sikre en jødisk innvandring til landet. Statuttet innehar handelsfrihet, rett til å opprette synagoger, skoler, rituelle bad og gravplasser. Det ble også forbudt å beskyldte jøder for å drepe kristne barn for å bruke blodet deres i sine religiøse ritualer.

De polsk-litauiske jødene stod på 1600- og 1700-tallet for en av den jødiske kulturs mest kreative faser. Her oppstod fromhetsretningen hasidisme og dets motstykke, den intellektuelle mitnagdīm-bevegelsen. Det polsk-litauiske området ble det demografiske sentrum for verdens jøder. Det var jøder fra Polen og Litauen som hovedsakelig etablerte eller gjenetablerte jødiske samfunn i Vest-Europa, blant annet her i Norge. Det var jøder fra nettopp Polen og Litauen som slo seg ned i norske byer slutten av 1800-tallet. Jøder, hvis forfedre – kan man tenke seg – en gang i middelalderen hadde studert jødisk lov ved Rashis skole i Troyes, hadde handlet langs Rhinens bredder og feiret pesach i Paris og London et halvt årtusen tidligere. *